

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΑΤΟ

2021 / 1

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου
στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes

ΕΛΕΝΗ ΔΡΑΚΑΚΗ

Στο κεφάλι μιας καρφίτσας;
Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής
στην οικονομική θεωρία

ΠΑΝΟΣ ΝΤΟΥΒΟΣ

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του
Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία

ΣΤΑΘΗΣ ΨΥΛΛΟΣ

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας.
Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;

ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική:
Οι Θέσεις για τον Φόιερπαχ ως απόρριψη της
εξαλειπτικής φυσιοκρατίας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΖΑΤΣΑΣ

«Φύση» και «πράξη».
Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο
πρώιμο μαρξικό έργο

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΧΑΓΙΕΚ

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική ομάδα

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματιθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Αλέξανδρος Χρύσης, Reinhard Jung, Simona Todaro

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 9 – 2021/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Της σύνταξης	5
--------------------	---

Άρθρα

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes	7
Βλάσης Μισσός	

Στο κεφάλι μίας καρφίτσας; Αναζητώντας τη σχέση χώρου και κριτικής στην οικονομική θεωρία	29
Ελένη Δρακάκη	

Επιδράσεις του γλωσσολογικού άρθρου του Ιωσήφ Στάλιν στη σοβιετική μουσικολογία	57
Πάνος Ντούβος	

Πρακτικά συμποσίου

Γιατί ο Marx εγκατέλειψε τον νομιναλισμό;	73
Στάθης Ψύλλος	

Ο Μαρξ και η κριτική της ιδεολογίας: Από τη φιλοσοφία στην επιστήμη;	87
Κώστας Στεργιόπουλος	

Ο Μαρξ, η Επιστήμη και η Ηθική: Οι Θέσεις για τον Φόιερμπαχ ως απόρριψη της εξαλειπτικής φυσιοκρατίας	119
Θοδωρής Δημητράκος	

«Φύση» και «πράξη». Στοιχεία ενός μη-αναγωγιστικού υλισμού στο πρώιμο μαρξικό έργο	151
Γιάννης Κοζάτσας	

Μετάφραση άρθρου

Εισαγωγικό σημείωμα για τη μετάφραση	195
Νίκος Φωλίνας	

Η Χρήση της Γνώσης στην Κοινωνία	197
Φρίντριχ Χάγιεκ	

Της σύνταξης

Το παρόν, 9^ο τεύχος, της ΚΡΙΣΗΣ εκτός από την καθιερωμένη ύλη του (εν προκειμένω τρία πρωτότυπα άρθρα και μία μετάφραση) φιλοξενεί, επίσης, τις εργασίες που παρουσιάστηκαν στο συμπόσιο «Ο Μαρξ και η Φιλοσοφία: Η Ιδιαιτερότητα της Μαρξικής Οπτικής για την Επιστήμη και την Τεχνολογία». Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης, το οποίο διεξήχθη στις 3-5 Δεκεμβρίου 2020. Οι δύο από τις τέσσερις εργασίες του εν λόγω συμποσίου ανήκουν σε δύο μέλη της συντακτικής επιτροπής. Η ΚΡΙΣΗ ακολουθώντας τις καθιερωμένες διαδικασίες «διπλής τυφλής αξιολόγησης» δεν δημοσιεύει κείμενα των μελών της συντακτικής επιτροπής. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση οι συμβολές του συμποσίου αξιολογήθηκαν από την επιστημονική επιτροπή του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας της Επιστήμης και υπ' αυτήν την έννοια, η ανεξαρτησία της αξιολόγησης τηρήθηκε.

Η πολιτική οικονομία της έννοιας του χρόνου στη Γενική Θεωρία του John Maynard Keynes¹

Βλάσης Μισσός*

Περίληψη

Στο κείμενο της *Γενικής Θεωρίας* του Keynes, η πολιτική οικονομία του χρόνου εισάγεται με δύο, τουλάχιστον, τρόπους. Πρώτον, ο Keynes αντιστρέφει την αιτιότητα της επένδυσης και της αποταμίευσης θεμελιώνοντας την άποψή του στη βάση της χρονικής προτεραιότητας που κατέχει η πρώτη. Δεύτερον, έχοντας μια ριζικά διαφορετική άποψη για τη φύση, σημασία και λειτουργία του χρόνου, επαναπροσδιορίζει το περιβάλλον λήψης των επενδυτικών αποφάσεων, σε μια απόπειρα να προσεγγίσει την πραγματικότητα, παρακάμπτοντας την αναλυτική ευκολία του θετικιστικού λογισμού της κυρίαρχης θεωρίας. Στην ενότητα 2 εισάγεται η έννοια της *οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου* (ΟΑΚ) η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία της μακροχρόνιας τάσης των καπιταλιστικών οικονομιών. Στην ενότητα 3, παρουσιάζονται ορισμένες επιλεγμένες βιβλιογραφικές αναφορές οι οποίες αναδεικνύουν την πρώιμη υποδοχή των ιδεών του Keynes από ετερόδοξους στοχαστές της εποχής του, υπογραμμίζοντας το χαρακτήρα μιας μακρινής συγγένειας μεταξύ κεϋνσιανής και μαρξιστικής σκέψης. Στην ενότητα 4 υπογραμμίζεται η σημασία του χρόνου και η ορολογία που πλαισιώνει το ζήτημα της *αβεβαιότητας* ενώ, στην ενότητα 5, αποσαφηνίζεται η διάκριση μεταξύ βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων προσδοκιών, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους η *ΓΘ* δεν εντάσσεται στο συμβατικό πλαίσιο ανάλυσης της γενικής ισορροπίας.

Abstract

Author: Vlassis Missos. Title: The political economy of the concept of time in the General Theory of John Maynard Keynes.

In Keynes' *General Theory*, the political economy of time is introduced in, at least, two ways. First, Keynes reverses the causality between investment and savings, basing his view on the temporal priority of the former. Second, having a radically different concept of the nature, importance and function of time, the investment decision-making process is redefined, in an attempt to approach reality, bypassing the analytical ease of the positivist calculus, so vividly used by mainstream theory. Section 2 introduces the concept of the marginal efficiency of capital (MEC) as it plays an important role in interpreting the major macroeconomic trends of the capitalist economies. Section 3 offers literature findings to indicate the early reception of Keynes's ideas by a contemporary group of heterodox thinkers, emphasizing the character of a distant affinity between the Keynesian and Marxist thought. Section 4 addresses the importance of time and the terminology underpinning *uncertainty* in economic theory while Section 5, focuses on the distinction between short-term and long-term expectations, explaining why the *GT* does not fall within the conventional analysis of general equilibrium.

1 Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδασκτόρων ερευνητών/ερευνητριών - Β' Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

* Ο Βλάσης Μισσός είναι ερευνητής στο Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ)

1. Εισαγωγή²

Ο John Maynard Keynes πίστευε ότι η *Γενική θεωρία της απασχόλησης του τόκου και του χρήματος*³ (στο εξής *ΓΘ*) δημοσιευμένη το 1936, αποτελούσε ένα βαθιά ανατρεπτικό κείμενο που θα μπορούσε να μεταστρέψει τις έως τότε συμβατικές αντιλήψεις για τη λειτουργία των σύγχρονων, εγχρήματων, καπιταλιστικών οικονομιών και βεβαίως, τις αντίστοιχες ιδέες που επικρατούσαν αναφορικά με την ανάληψη αποφάσεων κρατικής παρέμβασης στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Λίγους μήνες πριν από την διάθεσή της στην κυκλοφορία, σε αλληλογραφία του με τον συγγραφέα George Bernard Shaw, ο Keynes αναφέρει:

Για να κατανοήσεις το νέο μου σκεπτικό, πρέπει να γνωρίζεις πως πιστεύω ότι γράφω ένα βιβλίο, το οποίο, στη διάρκεια των επόμενων δέκα ετών, θα επιφέρει μια εκτεταμένη επανάσταση στον τρόπο με τον οποίο ο κόσμος θα σκέφτεται τα οικονομικά προβλήματα. Δεν μπορώ να προβλέψω ποιο θα είναι το τελικό αποτέλεσμα πάνω στις πράξεις και τις σχέσεις, όταν η νέα μου θεωρία θα 'χει αφομοιωθεί και θα 'χει αναμιχθεί με την πολιτική, τα αισθήματα και τα πάθη, αλλά θα υπάρξει μια σημαντική αλλαγή και ιδιαίτερα, στα ρικαρδιανά θεμέλια του μαρξισμού» (Keynes 1982/2012: 42).

Αρχικά, στο παραπάνω χωρίο, η διατύπωση του Keynes προξενεί την εντύπωση ότι το κείμενο της *ΓΘ* είχε ως κύριο στόχο να πλήξει ή να ανατρέψει τον ριζοσπαστισμό της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Παρ' όλα αυτά, μια περισσότερο προσεκτική ματιά είναι ικανή να μεταβάλει αυτή την άποψη και να αναδείξει ότι ο Keynes επιδίωξε να ενσωματώσει ορισμένες πτυχές του ιδιαίτερα δυναμικού χαρακτήρα της σοσιαλιστικής σκέψης της εποχής του. Το εύρος των αναφορών στο ζήτημα του χρόνου, διαφοροποιεί το περιεχόμενο της *ΓΘ* από την τυπική, στατική αντιμετώπιση των οικονομικών εννοιών που προβάλλεται από την κυρίαρχη, νεοκλασική άποψη και διαμορφώνει ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς της θεωρίας του με την ριζοσπαστική πολιτική οικονομία. Ως εκ τούτου, η ερμηνεία των ιδεών του Keynes μέσα από το πρίσμα της νεοκλασικής θεωρίας καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική, αν όχι άτοπη.

Αρκετοί μελετητές (βλ. O'Donnell 1989 και Fuller 2019) έχουν υποστηρίξει ότι ο βρετανός οικονομολόγος προσπάθησε να θίξει εκ νέου ζητήματα άμεσα σχετιζόμενα με μια ενδεχόμενη σοσιαλιστική προοπτική της προπολεμικής κοινωνίας, η οποία θα προέκυπτε μέσω ισχυρών, δημοσιονομικών παρεμβάσεων, που θα ήταν ικανές να παρακάμψουν την επαναστατική δράση που απαιτούσε ο μαρξισμός. Παρ' όλα αυτά, το βιβλίο έμελλε να έχει μια εντελώς διαφορετική πορεία.

2 Ευχαριστίες οφείλω στους δύο ανώνυμους κριτές για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους επί του αρχικού κειμένου. Επιπλέον, ο Βαγγέλης Κουτσοσυράκης επιμελήθηκε φιλολογικά το κείμενο, διασώζοντάς το από σειρά γλωσσικών ατοπημάτων και τον ευχαριστώ επίσης θερμά. Τυχόν λάθη που παραμένουν, επιβαρύνουν αποκλειστικά τον συγγραφέα.

3 Για την απόδοση των χωρίων της *Γενικής Θεωρίας* στα ελληνικά χρησιμοποιείται το Keynes (1936/2001). Τα υπόλοιπα αποσπάσματα αποτελούν μεταφράσεις του συγγραφέα.

Όπως υπογραμμίζει η Dow (2010), οι μεγαλεπήβολες προσδοκίες του Keynes δεν ευδοκίμησαν και η ΓΘ περιορίστηκε στη δημιουργία ορισμένων νέων πρακτικών συνηθειών στην άσκηση οικονομικής πολιτικής, έχοντας μια ήπια μόνο επίδραση στη μεταβολή της μεθοδολογικής προσέγγισης της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας και σκέψης, η οποία ανδρώθηκε και επηρέασε τη διεθνή πολιτική του 20^{ου} αιώνα.

Στον πυρήνα των επιχειρημάτων της ΓΘ, εδράζεται η άποψη ότι η μαζική ανεργία είναι το κατεξοχήν αναμενόμενο αποτέλεσμα μιας *laissez-faire* καπιταλιστικής οικονομίας. Γραμμένη στην καρδιά του μεσοπολέμου από έναν άνθρωπο ο οποίος έχαιρε της εκτίμησης της αστικής τάξης στη Βρετανία, η ΓΘ παρέμενε ανοιχτή σε πληθώρα ερμηνειών που προσομοίαζαν σε ορισμένες καίριες όψεις και συμπεράσματα της ριζοσπαστικής οικονομικής θεωρίας. Δεν θα ήταν παράτολμο να υποστηρίξουμε ότι ο Keynes οραματιζόταν μία κοινωνία απαλλαγμένη από οικονομικές κρίσεις, στην οποία, κατά συνέπεια, η κριτική της μαρξιστικής σκέψης θα εξασθενούσε καθώς οι ιστορικές συνθήκες που την γονιμοποιούν και την καθιστούν απαραίτητη, θα έπαυαν να υφίστανται. Ως προς αυτό, ο Keynes θεωρούσε ότι η εναντίωσή του στην οικονομική θεωρία του David Ricardo θα έπληττε καίρια, τόσο την σύγχρονη άποψη περί της ελευθερίας του εμπορίου, όσο και την ιδέα ότι η συνάρτηση *συνολικής ζήτησης* της οικονομίας μπορούσε να παραγνωρισθεί.

Αναμφίβολα, η ΓΘ συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων των ελάχιστων κλασικών κειμένων της πολιτικής οικονομίας τα οποία δημιούργησαν τις δικές τους σχολές σκέψης παρότι παρουσιάζουν αυξημένο βαθμό δυσκολίας κατά την πραγμάτευση της θεματικής τους. Μια ματιά στη μεταπολεμική βιβλιογραφία είναι ικανή να πείσει για το εύρος των διαφορετικών αναγνώσεων αναφορικά με την ερμηνεία των ιδεών του Keynes (βλ. Τσουλφίδης 2004: κεφ. 10). Επ' αυτού, η Victoria Chick (2004), από τις πλέον καταξιωμένες ακαδημαϊκούς της κεϋνσιανής οικονομικής θεωρίας και μεθοδολογίας, σημειώνει ότι η δυσκολία κατανόησης του κειμένου της ΓΘ έγκειται στον χαρακτήρα του «ανοιχτού συστήματος» που παρουσιάζεται από τον Keynes, στο οποίο η έννοια του χρόνου διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ο χρόνος στη ΓΘ εισέρχεται ως ειδοποιό στοιχείο κατά την πραγμάτευση ορισμένων κεντρικών ιδεών που, όπως δείχνεται στη συνέχεια, αντλούν τις καταβολές τους ή σχετίζονται στενά, με σημαντικές πλευρές της ετερόδοξης σκέψης.⁴

Στη ΓΘ, η έννοια του χρόνου αποτελεί το υπόστρωμα επί του οποίου οικοδομούνται και χρησιμοποιούνται οι οικονομικές κατηγορίες.⁵ Εξ αρχής, υποθέτουμε

4 Η ένταξη του Keynes στην ευρύτατη κατηγορία των *ετερόδοξων* – μη νεοκλασικών – στοχαστών, συχνά δημιουργεί την εντύπωση ότι η θεωρία του συνδέεται στενά με την σοσιαλιστική σκέψη. Παρακάτω, εξηγείται ότι, από μεθοδολογική σκοπιά, η έννοια του χρόνου έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην προώθηση αυτής της άποψης. Σε κάθε περίπτωση, ο Keynes φαίνεται πως έτρεφε απέχθεια προς τον Marx και αρκετοί ιστορικοί της οικονομικής σκέψης τον έχουν αποκαλέσει «κλασικό φιλελεύθερο» (Skidelsky 2009:157) (Backhouse & Bateman 2011:148). Παράλληλα, η περίπτωση του συσκοτίζεται και από το γεγονός ότι ο Keynes είναι εξαιρετικά ανεπιθύμητος στους ακραιφνείς νεοφιλελεύθερους (Raico 1997), οι οποίοι επιμένουν να αναφέρονται σ' αυτόν ως κάτι παραπάνω από συμπαθών του σοσιαλισμού.

5 Γενικά για την έννοια του χρόνου στον Keynes, βλ. (Madsen 2017, 2020) και (Jespersen & Madsen 2012). Η ευαισθησία του Keynes αναφορικά με το ζήτημα του χρόνου στην οικονομική θεωρία προκύπτει σχεδόν αβίαστα από το έργο του Alfred Marshall (1842-1924) με τον οποίον διατηρούσαν μια σχέση δασκάλου-μαθητή. Για τον τελευταίο βλ. Missos 2017, 2020.

ότι εάν για ένα δεδομένο επίπεδο απασχόλησης, η καθαρή πρόσδοδος που προσδοκούν να εισπράξουν οι επιχειρηματίες είναι υψηλότερη από αυτήν που προκύπτει από την υφιστάμενη τιμή των εμπορευμάτων στην αγορά, τότε υπάρχει κίνητρο για αύξηση της προσφοράς νέων θέσεων εργασίας. Το σημείο εξίσωσης των δύο τάσεων (δηλαδή της συνολικής ζήτησης και προσφοράς) ο Keynes το αποκαλεί *ενεργό ζήτηση* που «είναι και η ουσία της Γενικής Θεωρίας της Απασχόλησης [και] το αντικείμενο που θα αναπτύξουμε» (Keynes 1936: 61), όπως αναφέρει ο ίδιος. Γίνεται συνεπώς κατανοητό ότι το κεντρικό «αντικείμενο» της ΓΘ υπονοεί την αλληλουχία χρονικών διαστημάτων στη διάρκεια των οποίων τα αποτελέσματα είναι προσδοκώμενα ή και αβέβαια.

Παρακάτω υποστηρίζεται ότι μία εκ των ουσιαστικών θεωρητικών συνεισφορών του Keynes έγκειται στο ότι, αρνούμενος να αποδεχθεί τη λογική των στατικών υποδειγμάτων της επικρατούσας οικονομικής θεωρίας, ανέπτυξε μια εγγενώς δυναμική προσέγγιση, η οποία με τη σειρά της βασίζεται στην ιδιάζουσα πολιτική του στάση. Η πολιτική οικονομία του χρόνου εισάγεται σε δύο επίπεδα. Πρώτον, ο Keynes αντιστρέφει την αιτιότητα των μακροοικονομικών μεγεθών της επένδυσης και της αποταμίευσης, θεμελιώνοντας την άποψή του στη βάση της χρονικής προτεραιότητας που κατέχει η πρώτη. Δεύτερον, έχοντας μια ριζικά διαφορετική άποψη για τη φύση, τη σημασία και τη λειτουργία του χρόνου, επαναπροσδιορίζει το περιβάλλον λήψης των επενδυτικών αποφάσεων, σε μια απόπειρα να προσεγγίσει την πραγματικότητα, παρακάμπτοντας την αναλυτική ευκολία του θετικιστικού λογισμού της κυρίαρχης σκέψης.

Στην ενότητα 2 εισάγεται η έννοια της *οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου* (ΟΑΚ) η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση της ανάγνωσης των μεταβολών στην καπιταλιστική οικονομία. Στην ενότητα 3, παρουσιάζονται ορισμένα στοιχεία που αφορούν στην πρώιμη θετική υποδοχή των ιδεών του Keynes από την ετερόδοξη σκέψη, υπογραμμίζοντας το χαρακτήρα μιας μακρινής συγγένειας μεταξύ των συμπερασμάτων της κεϋνσιανής και μαρξιστικής σκέψης – χωρίς αυτό να σημαίνει δυνατότητα θεωρητικής υποκατάστασης μεταξύ τους. Όπως καταδεικνύεται, οι έννοιες της ΟΑΚ και του χρήματος, συνέβαλαν στην μερική αποδοχή του κεϋνσιανού θεωρητικού πλαισίου από τους Άγγλους σοσιαλιστές της εποχής του. Η ενότητα 4 αναφέρεται στη σημασία του χρόνου και στην ορολογία που πλαισιώνει το ζήτημα της αβεβαιότητας στον Keynes ενώ, η ενότητα 5, επικεντρώνεται στη διάκριση μεταξύ βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων προσδοκιών, εξηγώντας τους λόγους για τους οποίους η ΓΘ δεν εντάσσεται στο συμβατικό πλαίσιο ανάλυσης της γενικής ισορροπίας. Επιμένοντας στη μελέτη και στην ανάδειξη της χρονικής διάστασης των ιδεών του Keynes, οι δεσμοί τους με το συντηρητικό πλαίσιο νεοκλασικών αντιλήψεων της οικονομικής θεωρίας, αποδυναμώνονται.

2. Η χρονική διάσταση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου

Στα κεφάλαια 11 και 12 της ΓΘ ο Keynes υποστηρίζει ότι οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες διακυμάνσεις της κερδοφορίας των καπιταλιστών εξαρτώνται από τον πιο ευαίσθητο και ευμετάβλητο παράγοντα της ενεργού ζήτησης, την *επένδυ-*

ση. Σύμφωνα με τη ΓΘ, η επένδυση νέου κεφαλαίου πραγματοποιείται επειδή παρέχει τη δυνατότητα προσδοκίας μιας σειράς μελλοντικών εισοδηματικών ροών, τις οποίες οι κάτοχοι του κεφαλαίου αναμένουν ότι θα εισπράξουν με χρονικό ορίζοντα τη διάρκεια ζωής του, δηλαδή μέχρι την πλήρη απόσβεση του επενδυτικού τους προϊόντος. Ο υπολογισμός ή η μετατροπή των μελλοντικών προσδοκώμενων κερδών σε παρούσες αξίες, γίνεται μέσω ενός επιτοκίου προεξόφλησης. Η *οριακή αποδοτικότητα κεφαλαίου* (ΟΑΚ) στον Keynes ορίζεται ως το προεξοφλητικό επιτόκιο που εξισώνει την παρούσα αξία των ετήσιων προσδοκώμενων αποδόσεων με την τιμή προσφοράς του κεφαλαιακού στοιχείου, δηλαδή με την τιμή η οποία μόλις που είναι ικανή να προτρέψει τους καπιταλιστές να επενδύσουν (δηλαδή να αναλάβουν το κόστος παραγωγής τους). Ως εκ τούτου, η ΟΑΚ προσδιορίζεται από τις αναμενόμενες μελλοντικές ροές των κερδών και όχι από το τρέχον, υφιστάμενο, απόθεμα κεφαλαίου (Chick 1983: κεφ. 6).

Η αναγνώριση της σημασίας του χρόνου για τον Keynes έγκειται στο ότι επιτρέπει, οι προβλέψεις μας για την έκβαση των μελλοντικών προσδοκιών να επηρεάζουν την τρέχουσα κατάσταση και συμπεριφορά. Μεταξύ άλλων, αυτή η χρονική διάσταση της κεϋνσιανής σκέψης την διακρίνει από την επικρατούσα (νεοκλασική) θεωρία, η στατικότητα της οποίας συνιστά μια απλοποιημένη εκδοχή της σύνθετης πραγματικότητας. Το νεοκλασικό υπόδειγμα ισορροπίας, είθισται να εισάγει τις έννοιες με τρόπο άχρονο ή στατικό και στη συνέχεια να προωθεί μια πιο πολύπλοκη, δυναμική ανάλυση, στηριζόμενη στην προηγούμενη προσέγγιση, υπό την προϋπόθεση του *ceteris paribus* (όλα τα άλλα μένουν σταθερά). Από την άλλη πλευρά, ο Keynes διαχωρίζει τη θέση του και λαμβάνει αποστάσεις από το εν λόγω σκεπτικό, στη βάση του ότι αυτό το τελευταίο, αδυνατεί να ερμηνεύσει την πραγματικότητα. Όπως εξηγεί ο Keynes, μία ουσιαστική διάκριση μεταξύ της ΟΑΚ και του οριακού προϊόντος του κεφαλαίου, στην οποία στηρίζεται η νεοκλασική θεωρία διανομής, βασίζεται στην αναγνώριση της επίδρασης του χρόνου.⁶ «Η συνήθης θεωρία της διανομής, όπου υποτίθεται ότι το κεφάλαιο λαμβάνει τώρα την οριακή του παραγωγικότητα (με κάποια έννοια), ισχύει μόνο σε μια στάσιμη κατάσταση» (Keynes 1936/2001: 168).

Παράλληλα η ιδέα του Keynes, αντιστρέφει πλήρως τη λογική της κυρίαρχης θεωρίας, σύμφωνα με την οποία το απόθεμα της αποταμίευσης προσδιορίζει το επίπεδο των επενδύσεων. Ο ρυθμός της επενδυτικής δραστηριότητας εξαρτάται από τις προσδοκίες πραγματοποίησης των μελλοντικών ροών ενώ, όπως επισημαίνει, η χάραξη του σχήματος (schedule) της ΟΑΚ, είναι πτωτική:

Αν σε κάθε τύπο κεφαλαίου στη διάρκεια κάθε χρονικής περιόδου έχουμε αυξημένες επενδύσεις, η οριακή αποδοτικότητα του συγκεκριμένου τύπου κεφαλαίου θα μειωθεί με την αύξηση της επένδυσης σε αυτό, εν μέρει επειδή η προσδοκώμενη απόδοση θα πέσει καθώς η προσφορά του κεφαλαίου του συγκεκριμένου τύπου αυξάνεται και εν

6 Στις διαλέξεις του μαθήματος «Reading Keynes» που παρέχονταν στο πλαίσιο του διδακτορικού προγράμματος στην Οικονομική Επιστήμη, UADPhilEcon, ο καθηγητής Γεώργιος Κριμπάς συνήθιζε να λέει ότι στη ΓΘ του Keynes δεν υπάρχουν μεταβλητές που να είναι «constants» (σταθερές) αλλά μόνο «givens» (δοσμένες) και οι οποίες υπόκεινται σε διακυμάνσεις.

μέρει επειδή, κατά κανόνα, οι πιέσεις στις υποδομές παραγωγής του συγκεκριμένου κεφαλαίου θα προκαλέσουν αύξηση της τιμής προσφοράς του. Ο δεύτερος από τους παράγοντες αυτούς, συνήθως είναι και ο σημαντικότερος για την αποκατάσταση της βραχυχρόνιας ισορροπίας, αλλά όσο η περίοδος είναι περισσότερο μακροχρόνια τόσο ενισχύεται ο πρώτος παράγοντας. Έτσι, για κάθε τύπο κεφαλαίου μπορούμε να κατασκευάσουμε έναν πίνακα (schedule) που να δείχνει πόσο πρέπει να αυξηθεί η επένδυση μέσα στη συγκεκριμένη περίοδο, ώστε η οριακή του αποδοτικότητα να πέσει σε κάθε δεδομένο επίπεδο. Στη συνέχεια, μπορούμε να αθροίσουμε τους πίνακες αυτούς για όλους τους διαφορετικούς τύπους κεφαλαίου, ώστε να διαμορφωθεί ένας πίνακας που να συσχετίζει τον ρυθμό της συνολικής επένδυσης προς την αντίστοιχη οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου, γενικά, την οποία θα καθορίσει ο ρυθμός αυτός επένδυσης. Τον πίνακα αυτό θα τον ονομάσουμε πίνακα ζήτησης επενδύσεων ή, διαφορετικά, πίνακα της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου (Keynes 1936/2001: 166).

Ανάλογα με τον χρονικό ορίζοντα αναφοράς, η μείωση της ΟΑΚ προκαλείται από δύο διακριτές σειρές παραγόντων. Στο αναλυτικό πλαίσιο του βραχυχρόνιου ορίζοντα και υπό την προϋπόθεση της ανταγωνιστικής δομής αγοράς, η ζήτηση κεφαλαίου αυξάνει την τιμή των κεφαλαιακών προϊόντων και μειώνει – αναγκαστικά – τα κέρδη των επιχειρήσεων, μιας και η προσφορά τους λαμβάνεται ως δεδομένη. Από την άλλη, στην περίπτωση του μακροχρόνιου ορίζοντα, καθώς οι επενδύσεις αποδίδουν και το μέγεθος του παραγόμενου προϊόντος αυξάνεται, η επιχείρηση αναγκάζεται να μειώσει την τιμή του προϊόντος ώστε ο ρυθμός των πωλήσεων να συμπορεύεται με τον ρυθμό της προσφερόμενης ποσότητας. Κάτι τέτοιο όμως, πρόκειται να επιφέρει αντίστοιχα μείωση των κερδών. Κατά συνέπεια η σχέση μεταξύ επιπέδου επενδύσεων και ΟΑΚ είναι, γενικά, αρνητική.

Το κρίσιμο όμως σημείο που αφορά την ανάλυσή μας, έγκειται στην μεθοδολογική προσέγγιση του Keynes σύμφωνα με την οποία οι προσδοκίες των επιχειρηματιών αναφορικά με τα μελλοντικά αποτελέσματα επηρεάζουν την συμπεριφορά τους στο παρόν. Οι αμφιβολίες αναφορικά με την πραγματοποίηση των μελλοντικών αποδόσεων επιφέρει απογοήτευση που αντανάκλαται στον σύνθετο υπολογισμό της ΟΑΚ. Πιο συγκεκριμένα, οι επιχειρηματίες αναστέλλουν τις επενδυτικές πρωτοβουλίες τους καθώς θεωρούν ότι η τρέχουσα παραγωγή κεφαλαιακών στοιχείων είναι ακριβότερη από τη μελλοντική. «Έτσι, στην απαρχή της κρίσης υπάρχει, πιθανώς, πολύ κεφάλαιο, του οποίου η οριακή αποδοτικότητα έχει καταστεί αμελητέα ή ακόμη και αρνητική» (Keynes 1936/2001: 337). Κατά συνέπεια οι οικονομικές κρίσεις αναγνωρίζονται από τη φθίνουσα τάση της προσδοκώμενης κερδοφορίας, η οποία οδηγεί στην αποθάρρυνση των επενδυτικών σχεδίων, συμβάλλοντας στη σωρευτική μείωση των μελλοντικών κερδών.

Οι χρονικές όψεις της ΟΑΚ, με την ένταξη των οποίων η οικονομική θεωρία του Keynes βαθαίνει περαιτέρω το χάσμα της με τη νεοκλασική θεωρία, αποτέλεσαν το ζήτημα που απασχόλησε κυρίως τους εκπροσώπους της ριζοσπαστικής

οικονομικής σκέψης της εποχής του. Η επιμονή στην ανάδειξη της έννοιας του χρόνου, επιτρέπει τη διεξαγωγή μιας γόνιμης συζήτησης και την καλλιέργεια διαφοροποιημένων ερμηνειών, ώστε ορισμένες όψεις της κεϋνσιανής σκέψης που αφορούν στην αναγνώριση των αιτιών πρόκλησης των οικονομικών διακυμάνσεων, να συνδεθούν και να συνομιλήσουν ευθέως με τη μαρξική ανάλυση, συμβάλλοντας στον επαναπροσδιορισμό της σημασίας τους εκατέρωθεν.

3. Για τη σχέση της ΓΘ με τη ριζοσπαστική πολιτική οικονομία

Ένα από τα στοιχεία που σπάνια επισημαίνονται από τους ιστορικούς της οικονομικής σκέψης αναφορικά με την έκδοση της ΓΘ, έχει να κάνει με την υποδοχή της από τους εκπροσώπους της ετερόδοξης οικονομικής θεωρίας. Με τη δημοσίευσή της, πολύ γρήγορα, ένας αξιοσημείωτος χώρος της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας αποπειράθηκε να ερμηνεύσει τη σύνθετη θεματική της ΓΘ, παρέχοντας τη δυνατότητα σε ορισμένους αποκομμένους από τα ακαδημαϊκά πράγματα στοχαστές να εκφραστούν και να συμβάλουν την συζήτηση, εμπλουτίζοντας την ανταλλαγή επιχειρημάτων. Η γενική υποδοχή των ιδεών που παρουσιάζονταν στη ΓΘ από τους προοδευτικούς και μαρξιστικούς κύκλους ήταν βεβαίως ανάμεικτη και οπωσδήποτε η κριτική διάθεση υπερείχε των επαίνων (βλ. Howard & King 1992: κεφ. 5). Μάλιστα, ο απόηχος μιας τέτοιας συζήτησης μπορεί να αναζητηθεί και στη χώρα μας, μέσα από την περιγραφή του Άγγελου Αγγελόπουλου, σημαντικής φιγούρας της οικονομικής σκέψης στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπου δίνεται το στίγμα της συζήτησης που διεξαγόταν αναφορικά με την πολιτική ιδεολογία της κεϋνσιανής προσέγγισης:

Η θεωρία του [Keynes] ότι η ελλειμματικότητα της ζήτησεως αποτελεί την κύρια αιτία της ανεργίας [...] η διαπίστωσή του, ότι η αύξηση του πλούτου εξαρτάται λιγώτερο από ότι το πίστευαν από την αποχή των πλουσίων, η γνώμη του ότι το Κράτος πρέπει να αναλάβει μια διαρκώς αυξανόμενη ευθύνη στην άμεση οργάνωση της επενδύσεως – όλες αυτές οι θέσεις αποτελούν, μερικά, το θεμέλιο της ‘δημοκρατικά προγραμματισμένης οικονομίας’... Όμως ο Keynes δεν ήταν σοσιαλιστής. Δεν παραδεχόταν ούτε την εθνικοποίηση των μεγάλων μέσων παραγωγής ούτε τη μοντέρνα προγραμματισμένη οικονομία. Η συνεισφορά του συνίσταται στο ότι – χωρίς να είναι σοσιαλιστής – προέβαλε θεωρίες, που οδηγούν αναπόφευκτα στο σοσιαλισμό (Αγγελόπουλος 1959: 148).⁷

Σε παρόμοιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Fuller (2019), ο οποίος υποστηρίζει ότι η πολιτική σκέψη του Keynes προωθούσε ένα μη-μαρξιστικό, αλλά κατά βάση σοσιαλιστικό σκεπτικό, που αφορούσε τον έλεγχο της επενδυτικής δραστηριότητας.

⁷ Διατηρείται η πρωτότυπη ορθογραφία.

«Θεωρώ, επομένως, ότι μια κάπως περιεκτική κοινωνικοποίηση της επένδυσης⁸ θα αποδειχθεί το μόνο μέσο διασφάλισης της προσέγγισης προς την πλήρη απασχόληση» (Keynes 1936/2001: 394). Κατά συνέπεια, στο σημείο αυτό, είναι κρίσιμο να επιμείνουμε σε ορισμένες όψεις οι οποίες υποστηρίχτηκε ότι καταδεικνύουν τις δυνητικές προεκτάσεις και συνάφειες του έργου του Keynes με την ριζοσπαστική πολιτική οικονομία, μιας και τα πεδία των ομοιοτήτων που παρατέθηκαν αφορούν παράλληλα τις θεωρητικές συμβολές του Keynes στην ένταξη και λειτουργία του χρόνου στις οικονομικές κατηγορίες. Συγκεκριμένα, οι παρατηρήσεις των εκπροσώπων της ετερόδοξης οικονομικής σκέψης επικεντρώνονται σε θέματα που αφορούν στην αρχή της ενεργού ζήτησης, στο ποσοστό κέρδους, στην έννοια και τη λειτουργία του χρήματος και του επιτοκίου, θέματα στα οποία ο χρόνος αποτελεί μία σημαντική παράμετρο για την κατανόηση των κεϋνσιανών επιχειρημάτων.

Έτσι, ήδη από το 1938, ο βρετανός μαρξιστής δημοσιογράφος και βουλευτής του εργατικού κόμματος John Strachey, έχει επισημάνει τη θεωρητική συνάφεια ορισμένων ιδεών του Keynes με την μαρξιστική θεωρία. Στο κείμενό του ξεκινάει υπογραμμίζοντας την ομοιότητα μεταξύ των συμπερασμάτων του Keynes και των ζητημάτων που αναλύονται στον *ημιτελή*, τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* του Marx, επικεντρωνόμενος στο καίριο ζήτημα της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Σύμφωνα με τον Strachey, ο Keynes μπορεί να μην αναφέρεται στη σχέση μεταξύ τεχνικής προόδου και ποσοστού κέρδους αλλά, όπως και ο Marx, υποστηρίζει ότι η αύξηση της απασχόλησης επιτυγχάνεται μέσω των επενδύσεων. Επίσης – συνεχίζει ο Strachey – η δυναμική ανάλυση της κεϋνσιανής θεώρησης αποτυπώνεται στον ρόλο της κεφαλαιακής συσσώρευσης η οποία επιδρά με τέτοιο τρόπο, ώστε το ποσοστό κέρδους – το οποίο στον Keynes εμφανίζεται μέσω της ΟΑΚ – να μειώνεται.

Όπως προαναφέρθηκε, ο προσδιοριστικός παράγοντας των επενδύσεων στον Keynes δεν είναι η τρέχουσα αλλά η *αναμενόμενη* κερδοφορία, η επίτευξη της οποίας όμως είναι εξαιρετικά αβέβαιη. Οι επενδύσεις προηγούνται χρονικά ή καλύτερα, προκαταβάλλονται, χωρίς όμως να έχουν κάποιου είδους εγγυημένη απόδοση. Αυτή η απλή αναστροφή της χρονικότητας και η συμπερίληψη του στοιχείου της αβεβαιότητας του παραγόμενου αποτελέσματος διαδραματίζει σημαντικό ρόλο μιας κι έτσι, το τρέχον επίπεδο των αποταμιεύσεων δεν καθορίζει πλέον τις επενδύσεις – όπως υποστηρίζεται από την κυρίαρχη σκέψη – αλλά το αντίθετο. Το βασικό σκεπτικό της διακύμανσης της ΟΑΚ διέπεται από την ιδέα ότι η επιτυχία των επενδυτικών αποφάσεων εξαρτάται από το μελλοντικό επίπεδο ζήτησης στην οικονομία και ότι για να διατηρηθεί το επίπεδο πωλήσεων, οι μεγάλες επιχειρήσεις θα πρέπει να μειώνουν τις τιμές τους, γεγονός που θα οδηγήσει σε μείωση της απόδοσης των επενδυμένων κεφαλαίων τους. Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν οδη-

8 Όπως γίνεται σαφές στο κεφάλαιο 24 της ΓΘ, για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού, ο Keynes δεν υπονοεί την ανάγκη εδραίωσης σοσιαλισμού. Η πολιτικά φορτισμένη φράση προέρχεται από την δυσπιστία του απέναντι στην αποτελεσματικότητα του τραπεζικού συστήματος να προσδιορίσει ένα επιτόκιο δανεισμού απαραίτητο για τη χρηματοδότηση του ύψους των επενδύσεων που θα είναι αναγκαίο για τη διασφάλιση του επιπέδου πλήρους απασχόλησης: «Το σημαντικό για το κράτος δεν είναι η κατοχή των μέσων παραγωγής. Αν το κράτος είναι σε θέση να καθορίσει το σύνολο των πόρων που κατευθύνονται σε αύξηση των μέσων και τις βασικές αμοιβές εκείνων που τα κατέχουν, θα έχει εκπληρώσει πλήρως το ρόλο του» (Keynes 1936/2001: 394).

γεί απαρέγκλιτα σε ραγδαία συρρίκνωση του γενικού επιπέδου επενδύσεων, μιας και οι καπιταλιστές ενδέχεται να έχουν πρόσβαση σε φθηνό τραπεζικό δανεισμό, με επιτόκιο χαμηλότερο της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου τους. Έτσι, ο Strachey καταλήγει πώς «είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το ότι ένας κορυφαίος οικονομολόγος του καπιταλισμού έχει αποκαταστήσει την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, τοποθετώντας την στο κέντρο της εικόνας που παρουσιάζει για την καπιταλιστική οικονομία» (Strachey 1938: 340).

Σε ένα από τα περισσότερα πολυδιαβασμένα έργα της, η Joan Robinson (1966) παρατηρεί ότι, όσοι καταπιάνονται με την ανάγνωση του *Κεφαλαίου* του Marx, επικεντρώνονται στα σημεία της θεωρίας του με τέτοιο τρόπο, ώστε να παραγνωρίζουν το πρόβλημα της ενεργού ζήτησης. Δεν χωράει αμφιβολία – υποστηρίζει η Robinson – ότι ορισμένα στοιχεία για την ανάπτυξη μιας τέτοιας προσέγγισης που προλειάνουν το έδαφος για την εμφάνιση του κεϋνσιανού αφηγήματος, προϋπάρχουν ήδη στον Marx. Στη νεοκλασική θεωρία, το πρόβλημα της ενεργού ζήτησης αποσιωπάται με τη δογματική αποδοχή του περίφημου «νόμου του Say», που ορίζει ότι η προσφορά δημιουργεί και την απαιτούμενη ζήτηση, ώστε μια αύξηση του παραγόμενου προϊόντος να προκαλεί την ανάλογη αύξηση στο εισόδημα που χρειάζεται για να το απορροφήσει. Εάν κάτι τέτοιο ήταν ορθό, σημειώνει η Robinson, τότε δεν θα υπήρχε το ενδεχόμενο της ελλειμματικής ζήτησης που επισημαίνει ο Keynes. Ο ίδιος ο Marx, στη μελέτη των σχημάτων αναπαραγωγής, διακρίνει απλοϊκά την οικονομία σε δύο κλάδους: ο ένας παράγει κεφαλαιακά προϊόντα και ο άλλος καταναλωτικά. Σε αυτό το απλό σχήμα, ο Marx δείχνει ότι είναι σχεδόν απίθανο να διατηρηθεί η σταθερή σχέση μεταξύ παραγόμενης και καταναλωτικής αξίας των κλάδων. Έτσι, στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, κατά τον προσδιορισμό των αντιφάσεων που παράγονται από τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, ο Marx αναφέρει τα εξής:

Οι όροι της άμεσης εκμετάλλευσης και οι όροι της πραγματοποίησής της δεν είναι ταυτόσημοι. Όχι μόνο δεν συμπίπτουν χρονικά και τοπικά, αλλά διαφέρουν και εννοιακά. Οι πρώτοι περιορίζονται μόνο από την παραγωγική δύναμη της κοινωνίας, οι δεύτεροι από την αναλογία των διαφόρων κλάδων παραγωγής μεταξύ τους και από την καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας. Αυτή η τελευταία όμως, δεν καθορίζεται ούτε από την απόλυτη παραγωγική δύναμη, ούτε από την απόλυτη καταναλωτική δύναμη, αλλά από την καταναλωτική δύναμη πάνω στη βάση ανταγωνιστικών σχέσεων διανομής, που περιορίζουν την κατανάλωση των μεγάλων μαζών της κοινωνίας σε ένα μίνιμουμ, που μπορεί να μεταβάλλεται μόνο μέσα σε λίγο-πολύ στενά όρια (Marx 1894/1978: 309).

Σύμφωνα με την Robinson (1966: 45-51) η ολοκλήρωση του μαρξικού επιχειρήματος προϋποθέτει την αναγνώριση ότι οι επενδύσεις των κεφαλαιοκρατών εξαρτώνται από το ποσοστό κέρδους, που με τη σειρά του εξαρτάται από την καταναλωτική δύναμη των αγοραστών. Πρέπει δηλαδή οι καπιταλιστές να προβλέπουν ή να έχουν κάποια προσδοκία αναφορικά με την επίτευξη κέρδους από την

δυνητική κατανάλωση του παραγόμενου προϊόντος τους. Συνεπώς, μέσα από τη θεωρία της ενεργού ζήτησης, ο Keynes προσπαθεί να καλύψει αυτή την πλευρά, χωρίς βέβαια να ταυτίζεται με τις θέσεις του μαρξικού έργου που αναφέρονται στον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Περαιτέρω, ένα σημαντικό – αν και πρώιμο – κείμενο στο οποίο συγκρίνονται οι θεωρίες *χρήματος* και *επιτοκίου* μεταξύ των Marx και Keynes, είναι αυτό του Fan-Hung (1939). Στα κεφάλαια 22 έως 25 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Marx πραγματεύεται την έννοια του επιτοκίου, το οποίο προσεγγίζει ως το αποτέλεσμα του ενδο-ταξικού ανταγωνισμού των καπιταλιστών που δανείζουν χρήμα στους βιομήχανους, οι οποίοι το μετασχηματίζουν σε *ενεργούν* κεφάλαιο. Στο εν λόγω σημείο, έχοντας κατά καιρούς προκαλέσει τα σχόλια αρκετών μετα-κεύνσιανών, ο Marx παραθέτει μία χρονική κατάταξη της διαδικασίας κατά την οποία οι παραγωγικοί καπιταλιστές αναλαμβάνουν τον κίνδυνο της αβεβαιότητας κατά τη μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος.

Για τον παραγωγικό κεφαλαιοκράτη, που εργάζεται με δανεισμένο κεφάλαιο, το ακαθάριστο κέρδος διαιρείται σε δύο μέρη, στον τόκο, που οφείλει να πληρώσει στον δανειστή, και στο πλεόνασμα πάνω από τον τόκο, που αποτελεί το δικό του μερίδιο από το κέρδος. Αν είναι δοσμένο το γενικό ποσοστό του κέρδους, τότε αυτό το τελευταίο μέρος καθορίζεται από το επιτόκιο. Αν είναι δοσμένο το επιτόκιο, τότε καθορίζεται από το γενικό ποσοστό του κέρδους. [...] Το μέρος [του κέρδους] που ανήκει στον ενεργό κεφαλαιοκράτη [βιομήχανο] καθορίζεται από τον τόκο, γιατί αυτός καθορίζεται από το γενικό επιτόκιο και προϋποτίθεται σαν κάτι που υπήρχε προτού αρχίσει το προτσές της παραγωγής, δηλαδή προτού να έχει επιτευχθεί το αποτέλεσμα του, το ακαθάριστο κέρδος (Marx 1894/1978: 470-471).

Όπως γίνεται φανερό, ο βιομηχανικός καπιταλιστής θεωρεί το επιτόκιο επί του δανεικού κεφαλαίου που έλαβε πριν την εκκίνηση της παραγωγικής διαδικασίας ως δοσμένο. Συνεπώς, το ύψος των κερδών πρέπει να είναι τέτοιο ώστε να καλύπτει και τις δύο απαιτήσεις για κέρδος – τη δική του και του δανειστή. Η αδυναμία κάλυψης των απαιτήσεων του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου είναι ικανή να οδηγήσει σε σημαντικές αναταράξεις της καπιταλιστικής οικονομίας, όπως αυτή που περιγράφει ο Marx για την περίπτωση του κραχ στην Αγγλία και στην Ιρλανδία το 1846.

Ο Marx περιγράφει ότι λόγω μιας εξαιρετικά κακής σοδειάς, υπήρχαν υψηλότατες ανάγκες εισαγωγών σε σιτηρά και άλλα βασικά προϊόντα διατροφής, για την αγορά των οποίων η Τράπεζα της Αγγλίας εξαναγκάστηκε στην πώληση σημαντικών αποθεμάτων χρυσού. Το γεγονός αυτό ώθησε τις υπόλοιπες τράπεζες να περιορίσουν τις δραστηριότητές τους και η μείωση των συναλλαγών οδήγησε σε αύξηση των προεξοφλητικών επιτοκίων και σε παύση πληρωμών. Σύμφωνα με νόμο του βρετανικού κοινοβουλίου του 1844, η έκδοση χρήματος έπρεπε να ακολουθεί την ποσότητα χρυσού και άρα – λόγω και της φυγής των πολύτιμων μετάλλων – το κυκλοφορούν χρήμα κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1846, περιορίστηκε

σημαντικά. Ο Marx επισημαίνει ότι μόνο μετά την αναστολή αυτού του νόμου η κατάσταση εξομαλύνθηκε με την έκδοση νέων τραπεζογραμματίων προς διάθεση του κοινού:

Και επειδή η πίστωση με αυτά τα τραπεζογραμμάτια ήταν πράγματι εγγυημένη από την Πίστη του έθνους, ήταν δηλαδή ακλόνητη, σημειώθηκε αμέσως αποφασιστική ανακούφιση από την χρηματική στενότητα. Φυσικά, και ύστερα από αυτό χρεωκόπησε άλλο ένα πλήθος μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες είχαν χτυπηθεί ανεπανόρθωτα, όμως είχε πια ξεπεραστεί το αποκορύφωμα της κρίσης (Marx 1894/1978: 516).

Η εν λόγω ερμηνεία θα μπορούσε εύκολα να ιδωθεί μέσα από ένα κεϋνσιανό πρίσμα, όπου η επεκτατική νομισματική πολιτική παρεμβαίνει με στόχο τη βραχυχρόνια τόνωση των συναλλαγών και τη διατήρηση της καταναλωτικής δύναμης. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος ο Keynes έχει σχολιάσει ότι «δεν υπάρχει καμία εγγενής τάση στο οικονομικό σύστημα να ανταποκριθεί με τρόπο ώστε να επιτευχθεί το άριστο επίπεδο παραγόμενου προϊόντος, ασχέτως της νομισματικής πολιτικής που ακολουθείται – δηλαδή ακόμα κι εάν υπάρχει τέλεια ρευστότητα» (Keynes 1932/1989: 119).

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο επειδή ψηλαφίζουν ορισμένες θεωρητικές πλευρές της κεϋνσιανής θεωρίας με στόχο την κατάδειξη των ομοιοτήτων της με την μαρξιστική πολιτική οικονομία, αλλά επιπλέον, λόγω του ότι τα ζητήματα στα οποία αναφέρονται αποτελούν μερικές από τις κύριες πτυχές της κεϋνσιανής σκέψης οι οποίες δεν δύνανται να αποτυπωθούν χωρίς την προϋπόθεση της έννοιας του χρόνου. Η αλλαγή της χρονικότητας, δηλαδή της χρονικής διάστασης της αιτιότητας που περιγράφεται από την θεωρία του Keynes, είναι ικανή να συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός εξαιρετικά διαφοροποιημένου επιχειρήματος για την ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων. Από την άλλη πλευρά, η αναφορά στην έννοια του χρόνου οδηγεί τον Keynes σε ένα ετερόδοξο μονοπάτι, το οποίο αφορά την υπόσταση των οικονομικών κατηγοριών τις οποίες πραγματεύεται και την προσπάθειά του να διατυπώσει μία περισσότερο πραγματιστική θεωρία. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο ρόλος της αβεβαιότητας και των προσδοκιών στη ΓΘ, συμβάλλει καταλυτικά στο να μπορεί αυτή να διαβαστεί έξω από το κλειστό και αυστηρά οριοθετημένο πλαίσιο των συμβατικών ιδεών του *laissez-faire*.

4. Για την πραγματική αβεβαιότητα στον Keynes

Οι απόψεις μεταξύ ακαδημαϊκών και στοχαστών, αναφορικά με τη χρήση της έννοιας του χρόνου από τον Keynes, δίστανται. Αρχικά, η προσέγγιση της ΓΘ σχολιάστηκε επικριτικά, στη βάση της συλλογιστικής ότι χρησιμοποιεί έναν αμιγώς λογικό και όχι ιστορικό χρόνο (Shackle 1972). Εν συνεχεία όμως, η γενική αίσθηση αναφορικά με το ίδιο θέμα μετατοπίστηκε επαρκώς. Συγκεκριμένα, η Chick (1985) αντιλαμβάνεται μια τάση του Keynes να ξετάζει τα οικονομικά φαινόμενα στατι-

κά, μόνο ως διολίσθημα ή ως έκπτωση από την καθαρά και πρωτογενώς δυναμική θεώρηση που αναπτύσσεται στα κείμενά του, σημειώνοντας ότι η ΓΘ αποτελεί προϊόν της ιστορικής περιόδου κατά την οποία γράφεται. Ως εκ τούτου, θα ανέμενε κανείς να εγκολπώνει τις ιδιαιτερότητες του ιστορικού περιβάλλοντος εντός του οποίου έχει αρθρωθεί και να μην προσεγγίζει τα κοινωνικά προβλήματα μέσα από το στενό αναλυτικό πλαίσιο του στείου θετικισμού που επικράτησε στην πολιτική οικονομία κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και ύστερα.

Ο Keynes είναι ευρύτερα γνωστός για το απόφθεγμα «μακροχρονίως, είμαστε όλοι νεκροί» (Keynes 1923/1971: 65), το οποίο όμως, όπως συμβαίνει με αρκετές αποσπασμένες και πολυχρησιμοποιημένες φράσεις, είθισται να χρησιμοποιείται αυθαίρετα στο δημόσιο λόγο. Σύμφωνα με αυτό, ο Keynes εκφράζει την πεποίθησή του ότι οι οικονομολόγοι πρέπει να διαπνέονται από ένα θεωρητικό αλλά κι από ένα πρακτικό πνεύμα κατά την πραγμάτευση των προβλημάτων που καλούνται να επιλύσουν και για τα οποία οφείλουν να καταθέτουν προτάσεις με βραχύ ή άμεσο χρονικό ορίζοντα εφαρμογής. Επί της ουσίας, ο Keynes είχε ως στόχο να καταφερθεί εναντίον της κυρίαρχης – νεοκλασικής – οικονομικής σκέψης, η μεθοδολογική προσέγγιση της οποίας βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην ιδέα της ύπαρξης μιας *μακροχρόνιας γενικής ισορροπίας* των αγορών (εξίσωση τιμών μεταξύ των ποσοτήτων προσφοράς και ζήτησης προϊόντων, εργασίας και χρήματος) που επιτυγχάνεται εντός ενός κλειστού συστήματος λογικών προτάσεων, μόνο εάν ισχύσουν μία σειρά από εξωπραγματικές υποθέσεις. Κάτι τέτοιο όμως δεν σημαίνει ότι η βραχυχρόνια ανάλυση υπερτερεί της μακροχρόνιας. Χρόνια αργότερα, επιδιώκοντας να υπερτονίσει την αντίθεσή του με τον μακρύ, *λογικό* χρόνο της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης, ο Keynes αντέστρεψε τη γνωστή ρήση του λέγοντας «βραχυχρονίως είμαστε ακόμα ζωντανοί. Η ζωή και η ιστορία αποτελούνται από βραχείς χρόνους» (Keynes 1982/2012: 61). Κατά συνέπεια, οι προϋποθέσεις επίτευξης της γενικής ισορροπίας στον μακροχρόνιο λογικό ορίζοντα αποτελούν μία αναλυτική παραδοχή που δεν έχει σχέση με την πραγματικότητα.

Περαιτέρω, η προσήλωση του Keynes στη βραχυχρόνια περίοδο πηγάζει και από μια ιδιαίτερη μεθοδολογική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία το αντικείμενο της οικονομικής θεωρίας δεν παραμένει ομοιογενές στη διάρκεια του χρόνου. Σε μία σφοδρή κριτική εναντίον του νομπελίστα (1969) Jan Tinbergen (Garrone & Marchionnati 2009), ο Keynes αναφέρει ότι ο πολύπλοκος χαρακτήρας της οικονομικής σκέψης αποτελείται από προσδοκίες και αναμετράται με την εγγενή αβεβαιότητα των οικονομικών αποτελεσμάτων, η διαμόρφωση και επίδραση των οποίων αναδεικνύουν το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου η έννοια του χρήματος αναλαμβάνει καθοριστικό ρόλο. Πραγματικά, στην κεϋνσιανή θεωρία το *χρήμα* λειτουργεί αυτόνομα, επηρεάζοντας τη μελλοντική ροή των γεγονότων, ώστε τα αποτελέσματα να μην μπορούν να προβλεφθούν. Οι έννοιες του χρήματος, του χρόνου και των προσδοκιών συνθέτουν το λεξιλόγιο με το οποίο περιβάλλεται η πολυπλοκότητα της κεϋνσιανής αβεβαιότητας: «Το χρήμα στις σπουδαίες ιδιότητές του είναι, κυρίως, ένα λεπτό μέσο σύνδεσης του παρόντος με το μέλλον, και δεν μπορούμε ούτε καν να αρχίσουμε τη συζήτηση για τα αποτελέσματα της μεταβολής των προσδοκιών στις τρέχουσες δραστηριότητες παρά μόνο σε νομισματικούς όρους» (Keynes 1936/2001: 316).

Από το προηγούμενο χωρίο προκύπτει ότι για τον Keynes, η ιδέα μιας εγ-
χρήματης καπιταλιστικής οικονομίας δεν αποτελεί την πολύπλοκη ή την πιο ανα-
βαθμισμένη εκδοχή μιας απλής οικονομίας αντιπραγματισμού. Το χρήμα και οι
ιδιότητές του δεν υπεισέρχονται στην ανάλυση αργότερα για να προσδώσουν μία
νότα ρεαλισμού στο απλοϊκό και ακραία ανιστορικό υπόδειγμα μιας οικονομίας
που λειτουργεί στη βάση εργασιακών ισοδυνάμων, αλλά αποτελεί βασική αρχή
και προϋπόθεση της θεωρίας του. Ο Keynes υποστηρίζει ότι η άγνοιά μας για την
μελλοντική έκβαση των γεγονότων δεν δύναται καν να αποτυπωθεί μέσα από την
διαδεδομένη προσέγγιση της μετρικής διάστασης που απορρέει από την χρήση
των πιθανοτήτων της στατιστικής. Οι τελευταίες λειτουργούν έτσι, ώστε να καλύ-
πτεται η πραγματική αδυναμία μας να καταρτίσουμε την κατανομή των εκτιμή-
σεων εμφάνισης των πολλαπλών ενδεχομένων αποτελεσμάτων που δύναται να
επιφέρει μία οικονομική πράξη στο μέλλον:

«Ο λογισμός των πιθανοτήτων [...] υποτίθεται ότι θα ήταν ικανός να
μεταβάλλει την αβεβαιότητα, ανάγοντάς την στην μετρήσιμη κατά-
σταση της βεβαιότητας [...]. Κατηγορώ την κλασική οικονομική θεωρία
ότι αποτελεί μία από αυτές τις όμορφες και ευγενικές τεχνικές που
προσπαθούν να ασχοληθούν με το παρόν, αποσιωπώντας το γεγονός
ότι γνωρίζουμε πολύ λίγα για το μέλλον» (Keynes 1937: 213).

Και παρακάτω αναφέρει:

Λέγοντας ‘αβεβαιότητα’, αφήστε με να εξηγήσω, δεν εννοώ απλώς τη
διάκριση μεταξύ αυτού που είναι βέβαιο σε σχέση με αυτό που είναι
πιθανό. Το παιχνίδι της ρουλέτας δεν υπόκειται με αυτή την έννοια
στην αβεβαιότητα ούτε και εμπίπτει στην περίπτωση μιας προδιαγε-
γραμμένης νίκης. Ακόμα και ο καιρός είναι σχετικά αβέβαιος. Χρησι-
μοποιώ τη λέξη με την έννοια που της δίνουμε σε εκφράσεις όπως:
το ενδεχόμενο του πολέμου είναι αβέβαιο, ή η τιμή του χαλκού ή του
επιτοκίου σε είκοσι χρόνια από σήμερα είναι αβέβαια, ή η απαξίωση
της νέας καινοτομίας ή η θέση των ιδιωτών κατόχων πλούτου στην
κοινωνία του ‘70 είναι αβέβαια. Γι’ αυτά τα ζητήματα δεν υπάρχει κα-
μία επιστημονική βάση πάνω στην οποία να δημιουργηθεί μια δυνα-
τότητα μετρήσιμης πιθανότητας» (Keynes 1937: 214).

Κατά συνέπεια εάν αποδεχθούμε ότι το μέλλον είναι θεμελιωδώς αβέβαιο και όχι
απλώς *μετρήσιμα* πιθανό με κάποια κατανομή ενδεχομένων εμφάνισης των προσ-
δοκώμενων αποτελεσμάτων, τότε ο σχεδιασμός των πραγματικών προσδοκιών δεν
μπορεί να βασίζεται στην αναγωγή τους σε συγκεκριμένα μεγέθη τα οποία δύνα-
νται να ιεραρχηθούν σύμφωνα με τον σχετικό βαθμό εμφάνισής τους – όπως π.χ.
η πιθανότητα ενός κέρματος να φέρει κεφάλι ή γράμματα κατά τις πολλαπλές –
άπειρες – ρίψεις του.

Υπό αυτή την έννοια, η ανάγκη κατοχής χρήματος αντί της ανταλλαγής των
προϊόντων στη βάση της αξίας τους (αντιπραγματισμός) προκύπτει από το επίπεδο

αβεβαιότητας: «Το χρήμα ως μέσο διατήρησης της αξίας είναι ένα βαρόμετρο που σταθμίζει τον βαθμό δυσπιστίας μας, αναφορικά με τους υπολογισμούς που κάνουμε εμείς οι ίδιοι για το μέλλον» (Keynes 1937: 213). Έτσι, η κεϋνσιανή πολιτική οικονομία εκλαμβάνει το χρήμα ως δομικό στοιχείο της σύγχρονης οικονομίας την οποία θέλει να αναγνωρίζει ακόμα και στην πιο απλοποιημένη θεωρητική εκδοχή της. Σύμφωνα με τον Keynes, η ουσιοκρατική αντίληψη ότι το χρήμα εμπεριέχει κάποιου είδους εσωτερική σταθερή αξία ώστε να χρησιμοποιείται και ως εμπόρευμα, προέρχεται, μεταξύ άλλων, από την τάση των οικονομολόγων να ξεκινούν την ανάλυσή τους βασιζόμενοι σε αφηρημένες ιδέες της θεωρίας της αξίας, στην προσπάθειά τους να κάνουν τη μετάβαση προς ένα υπόδειγμα εγχρήματης οικονομίας. Αντιθέτως, η κεϋνσιανή σκέψη δεν μπορεί να αφαιρέσει το ρόλο του χρήματος από το βασικό της υπόδειγμα και δεν υποκύπτει στην ευκολία της τυπικής διχοτόμησης μεταξύ αξιακής και νομισματικής θεωρίας: «Το γεγονός ότι οι υποθέσεις της στατικής οικονομίας αποτελούν συχνά τη βάση της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας συντελεί στην απόσπασή της από την πραγματικότητα. Η εισαγωγή, όμως, [της έννοιας] της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου [...] θα συμβάλλει, πιστεύω, στην επαναφορά της στην πραγματικότητα» (Keynes 1936/2001: 175). Ας δούμε πώς συνδέονται τα παραπάνω.

Η άρνηση της προηγούμενης διάκρισης στη βάση μιας επιστημολογικής παρατήρησης είχε σημαντική επίδραση στη σκέψη του Keynes. Στον πραγματικό χρόνο η αβεβαιότητα εκφράζεται ως άγνοια και σε αυτό το πλαίσιο καθορίζονται οι προσδοκίες μας για τα μελλοντικά αποτελέσματα. Ως εκ τούτου, ο κεϋνσιανός διαχωρισμός μεταξύ *προσδοκώμενων* και *πραγματοποιημένων* αποτελεσμάτων αποπειράται να αποκαταστήσει τη δυναμική διαδικασία λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας, τοποθετώντας την στην πραγματική της διάσταση. Όπως αναφέρει ο Keynes, «είναι στη φύση των προσδοκιών να λαμβάνουν υπόψη το στοιχείο του χρόνου» (Keynes 1935/1973: 512). Αυτό φανερώνεται και στη συζήτηση για την οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου, δηλαδή τη «σχέση ανάμεσα στην *προσδοκώμενη* απόδοση μιας επιπλέον μονάδας [...] κεφαλαίου και στο κόστος παραγωγής της μονάδας αυτής» (Keynes 1936/2001: 165 [έμφαση στο πρωτότυπο]). Ο Keynes επιμένει στον όρο της *προσδοκίας*, ο οποίος εξαρτάται – όπως υποστηρίζει – από τον ρυθμό της μελλοντικής απόδοσης του χρήματος που θα επενδυόταν σε νέο προϊόν και όχι στο μέχρι τώρα καταγεγραμμένο αποτέλεσμα. Συνεπώς, το εάν οι μελλοντικές οριακές αποδόσεις του κεφαλαίου είναι υψηλότερες του επιτοκίου αγοράς εξαρτάται από το επίπεδο των προσδοκιών.

Ένα παράδειγμα της διαφοροποιημένης αντίληψης που προκύπτει από τη μεθοδολογική παρατήρηση του Keynes μπορεί να παρουσιαστεί αντιδιαστέλλοντάς τη στην επιμονή της κυρίαρχης σκέψης να συνδέει το χαμηλό επιτόκιο με την αύξηση των δανειακών κεφαλαίων για επενδύσεις. Σύμφωνα με τη συμβατική άποψη, τα δύο αυτά στοιχεία σχετίζονται σχεδόν ευθέως, κάτι που αντανακλάται και στην πολιτική που ασκείται από τις κεντρικές τράπεζες διεθνώς, ιδιαίτερα σε περιόδους ύφεσης. Ο Keynes από την άλλη, υποστηρίζει ότι κάτι τέτοιο συνιστά σημαντικότερη σύγχυση λόγω της μη κατανόησης της χρονικής παραμέτρου η οποία υπεισέρχεται στη λειτουργία της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου.

Πιο συγκεκριμένα, ο Keynes επισημαίνει ότι ο κεφαλαιακός εξοπλισμός που παρήχθη σήμερα, αξίζει, διότι σύμφωνα με τις προσδοκίες των επενδυτών, θα είναι σε θέση «να ανταγωνιστεί, στην πορεία της ζωής [του...] τον εξοπλισμό που θα παραχθεί μεταγενέστερα [...]». Αυτός είναι ο παράγοντας μέσω του οποίου η προσδοκία μεταβολών στην αξία του χρήματος επηρεάζει τον όγκο της τρέχουσας παραγωγής» (Keynes 1936: 170). Με άλλα λόγια, δεν μεταβάλλεται μόνο το παρόν, αλλά και οι προσδοκίες μας για το μέλλον. Εάν υποθέσουμε ότι ο μεταγενέστερος εξοπλισμός αναμένεται να παραχθεί με χαμηλότερο κόστος σε σχέση με το τρέχον και ότι ολόκληρη η παραγωγή προϊόντος μπορεί παραχθεί με φθηνότερο τρόπο, η τρέχουσα τιμή του παραγόμενου προϊόντος θα μειωθεί και αυτό με τη σειρά του θα επιφέρει μείωση του κέρδους των επιχειρηματιών. Κατ' αυτό τον τρόπο, η μελλοντική προσδοκία μεταβολής της αξίας του χρήματος επηρεάζει το παρόν μέσα από τις μεταβολές που επιφέρει στο επίπεδο της τρέχουσας οριακής αποδοτικότητας και της αξίας της παραγωγής. Ως παράγοντας που υποστασιοποιεί τη χρονική διάσταση των επιδράσεων στην πραγματική παραγωγή, το χρήμα δεν ενεργεί άμεσα πάνω στο επιτόκιο, παρά μόνο έμμεσα, μέσω της μελλοντικής προσδοκίας της αξίας του στο δεδομένο, τρέχον, απόθεμα κεφαλαίου: «Το σφάλμα να θεωρούμε την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου πρωταρχικά σε όρους της τρέχουσας απόδοσης του κεφαλαίου, πράγμα που θα ήταν σωστό μόνο στη στατική κατάσταση, όπου το μέλλον δεν μεταβάλλεται για να επηρεάσει το παρόν, είχε αποτέλεσμα να επέλθει ρήγμα στο δεσμό του σήμερα με το αύριο» (Keynes 1936/2001: 174). Η διαμεσολάβηση του πραγματικού χρόνου δεν επιτρέπει στις κεϋνσιανές προσδοκίες να εκφράζονται μέσα σ' ένα πλαίσιο προκαθορισμένων προσαρμογών (adaptive expectations) όπως αυτές που παρουσιάζονται στη στατική ανάλυση.

5. Η διαφορά βραχυχρόνιων και μακροχρόνιων προσδοκιών

Το ότι ο Keynes ενδιαφέρεται για την επίδραση των προσδοκιών στις οικονομικές αποφάσεις και όχι για τη διαμόρφωσή τους, δημιούργησε αρκετές προστριβές και έδωσε αφορμή στην άσκηση κριτικής από την οικονομολόγο Joan Robinson (βλ. Dutt 2005), η οποία θεωρούσε ότι εάν η ΓΘ προϋποθέτει την κατάσταση βραχυχρόνιας ισορροπίας, τότε αυτό σημαίνει ότι οι προσδοκίες θα πρέπει πάντοτε να επιβεβαιώνονται. Κάτι τέτοιο όμως, εάν ισχύει, αποτελεί μία υπόθεση η οποία, επί της ουσίας, καθιστά τον χρόνο ανενεργό.

Ο Mark Hayes, σημαίνον μέλος της μετα-κεϋνσιανής κοινότητας οικονομολόγων στη Βρετανία, αφιέρωσε σημαντικό μέρος του έργου του στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να ερμηνευθεί η ΓΘ, καθώς και στο ζήτημα των προϋποθέσεων που χαρακτηρίζουν τις – βραχυχρόνιες κυρίως – προσδοκίες των επιχειρηματιών του Keynes. Συγκεκριμένα, ο Hayes (2006) έχει υποστηρίξει ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρούμε ότι η υπόθεση των εκπληρωμένων βραχυπρόθεσμων προσδοκιών στη ΓΘ, εισάγεται σιωπηρά. Άλλωστε, μια τέτοια υπόθεση – υποστηρίζει ο Hayes – θα μας εμπόδιζε να κατανοήσουμε τη βάση των ισχυρισμών του ίδιου του Keynes ότι η θεωρία του εξηγεί τους παράγοντες που προκαλούν το τρέχον επίπεδο απασχόλησης στην οικονομία. Η αποδοχή της κριτικής της Robinson,

θα μας ωθούσε να πιστέψουμε ότι τελικά, η κεϋνσιανή σκέψη αποβάλλει τη χρονικότητα και ταυτίζεται με τη μέθοδο των συμβατικών οικονομικών της ισορροπίας.

Η ευρέως διαδεδομένη ιδέα ότι στον Keynes η διαδικασία προσαρμογής που απαιτείται ώστε να ισορροπήσει το σύστημα είναι μια δυναμική διαδικασία σύγκλισης των προηγούμενων ανεκπλήρωτων προσδοκιών, προκύπτει από τη χρήση της συνάρτησης συναθροιστικής ζήτησης εκφρασμένης σε όρους προσδοκιών. Σύμφωνα με τον Hayes (2006), ο Keynes συχνά θεωρείται ότι συνέχισε αυτή τη συνάρτηση με το επίπεδο δαπανών των επιχειρήσεων σε κεφαλαιακό εξοπλισμό και εργασία, κάτι το οποίο ισχύει μόνο στην περίπτωση που θα υποθέσουμε ότι οι προσδοκίες αναφορικά με την βραχυχρόνια μελλοντική τιμή του προϊόντος, θα επαληθευτούν. Σε σημαντικό βαθμό, οι βραχυχρόνιες προσδοκίες των επιχειρηματιών είναι αυτές που καθορίζουν και το επίπεδο απασχόλησης. Ειδικότερα, οι προσδοκίες σχετίζονται με την τιμή την οποία αναμένουν ότι θα ισχύσει στην αγορά για τα προϊόντα που επιθυμούν να παράγουν τη στιγμή κατά την οποία είναι έτοιμοι να ξεκινήσουν την όλη διαδικασία της παραγωγής τους. Υπάρχει συνεπώς μια χρονική απόσταση μεταξύ των αποφάσεων παραγωγής και πώλησης. Από την άλλη πλευρά, οι μακροχρόνιες προσδοκίες αφορούν σε ό,τι «ο επιχειρηματίας μπορεί να ελπίζει να κερδίσει υπό τη μορφή μελλοντικών αποδόσεων, αν αγοραστεί (ή, ίσως, μεταπωλήσει) 'τελικό' προϊόν ως προσθήκη στον κεφαλαιακό εξοπλισμό του» (Keynes 1936: 81-82).

Ο Hayes (2006) αναφέρει ότι, στο κλειστό πλαίσιο σταθερής κατάστασης (stationary state) του υποδείγματος ισορροπίας, η ενεργός ζήτηση δεν λειτουργεί με τρόπο που να προσδιορίζει το επίπεδο απασχόλησης δυναμικά. Η συγκεκριμένη προσέγγιση, την οποία ενστερνίζονται αρκετοί επικριτές του Keynes, ίσως και να αποτελεί ένα από τα πλέον κρίσιμα πεδία αντιπαράθεσης, αλλά και καλόπιστων παρεξηγήσεων. Ο ίδιος ο Keynes θεωρούσε ότι με το ερμηνευτικό σχήμα το οποίο προσέφερε στη ΓΘ, ανοιγόταν ένα νέο πλαίσιο σκέψης για τον καθορισμό του επιπέδου απασχόλησης, όπου ο χρόνος ήταν παρών και εγγκολωμένος στις φυσικές παραμέτρους της παραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους θα προέκυπταν ως απότοκα των επενδυτικών αποφάσεων που οι επιχειρηματίες είχαν λάβει κατά το παρελθόν.

[Τ]ο επίπεδο της απασχόλησης σε κάθε χρονική φάση εξαρτάται, υπό μία έννοια, όχι απλώς από την υφιστάμενη κατάσταση των προσδοκιών, αλλά από τις προσδοκίες που επικρατούσαν σε προγενέστερη περίοδο. Παρά ταύτα, οι παρελθούσες προσδοκίες, που δεν έχουν ακόμη εκδηλωθεί πλήρως είναι ενσωματωμένες στον κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, τον οποίο λαμβάνει υπόψη του ο επιχειρηματίας όταν λαμβάνει τις σημερινές του αποφάσεις, και οι οποίες επηρεάζουν τις αποφάσεις του αυτές στο βαθμό που είναι ενσωματωμένες. [Μ]πορούμε να περιγράψουμε σωστά τη σημερινή απασχόληση, λέγοντας ότι διέπεται από τις σημερινές προσδοκίες που λαμβάνονται σε συνδυασμό με το σημερινό κεφαλαιουχικό εξοπλισμό (Keynes 1936/2001: 85).

Ο χρόνος δεν αντιπροσωπεύεται από μια δυναμική διαδικασία σύγκλισης, αλλά από μία πολύπλοκη και, ως μας επιτραπεί, *αν-αναλυτική* διαδικασία, όπου οι βραχυπρόθεσμες προσδοκίες αφορούν το αμέσως επόμενο μέλλον, αλλά επηρεάζονται συγχρόνως από τις προηγούμενες προσδοκίες του παρελθόντος για αυτό. Κατά μία έννοια, η τρέχουσα κατάσταση εκτείνεται δεσμευόμενη από το παρελθόν ενώ παράλληλα προσδιορίζεται από το μέλλον.

Εν αντιθέσει, η ανάγνωση του Hayes μοιάζει αρκετά περιοριστική, καθώς ταυτίζει την έννοια της ισορροπίας με το *στιγμιαίο* και όχι το *εκτεταμένο* παρόν, γεγονός που τον ωθεί να ερμηνεύει τον Keynes σαν έναν θεωρητικό, το γενικό σκεπτικό του οποίου ήταν κατά κύριο λόγο στατικό. Παρότι ο Hayes (2006) επισημαίνει τον ιδιαίτερο ρόλο που ο Keynes απέδιδε τόσο στο χρήμα όσο και στον χρόνο, φαίνεται να καταλήγει ότι η ΓΘ, παρά τη φιλοδοξία της να αποδώσει τη σημασία των χρονικών μεταβολών, εκπίπτει στην αναγκαία υπόθεση των *εκπληρωμένων* προσδοκιών. Αντιθέτως όμως, ο Keynes προσπαθεί να μεταβάλλει την παραδεδομένη έννοια της ισορροπίας, παίρνοντας αποστάσεις από το σκεπτικό των προκατόχων του. Η *κεϋνσιανή* ισορροπία βασίζεται στη βραχυχρόνια προοπτική και μπορεί να μεταβάλλεται μέρα με τη μέρα. Παράλληλα, οι – ακόμα και ημερήσιες – μεταβολές της, δεν συμβαίνουν με τρόπο συνεχή, ομαλό ή συγκλίνοντα προς ένα σημείο, αλλά μπορούν να διαφοροποιούνται αρκετά απότομα. Εάν όμως οι επενδυτικές αποφάσεις που ελήφθησαν κάποια στιγμή στο παρελθόν, αποδειχθούν λανθασμένες, τότε το επίτεδό τους δεν μπορεί να αλλάξει κατά το δοκούν, *αναπροσαρμόζοντάς* τες. Οι επιχειρηματίες εμφανίζονται δέσμιοι των κινδύνων που ανέλαβαν, γεγονός που καταδεικνύει την *μη-αναστρεψιμότητα* του χρόνου κατά τον οποίο συνέταξαν τα επενδυτικά τους σχέδια.

Όπως αναδεικνύεται και από το προηγούμενο απόσπασμα αλλά και συνολικά από το κεφάλαιο 12 της ΓΘ, οι παρελθούσες μακροχρόνιες προσδοκίες ενσωματώνονται στον τρέχοντα, ήδη παραγμένο, κεφαλαιακό εξοπλισμό, που με τη σειρά του επηρεάζει τη διαμόρφωση των τρεχουσών προσδοκιών που καθορίζουν την απασχόληση. «Η ρητή αναφορά σε τρέχουσες μακροπρόθεσμες προσδοκίες σπανίως μπορεί να αποφευχθεί» (Keynes 1936/2001: 85) και όταν αναφερόμαστε στον βραχύ χρόνο, λαμβάνεται υπόψη η τρέχουσα και ήδη διαμορφωμένη κατάσταση, ως προϊόν αποφάσεων του παρελθόντος. Βέβαια, από την άλλη μεριά, οι βραχυχρόνιες προσδοκίες δύναται να παραγνωρίζονται λόγω της διαρκούς αναθεώρησης στην οποία υπόκεινται. Παρά τη γνώση των επιχειρηματιών ότι οι προσδοκίες αναφορικά με την έκβαση των επενδυτικών τους αποφάσεων συνήθως αλλάζουν, οι μακροχρόνιες αποφάσεις υπερβαίνουν το ατομικό τους αισθητήριο και επιβάλλονται από ένα γενικότερο κλίμα, που δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα την παρούσα κατάσταση από την σκοπιά της ατομικής τους επιχείρησης.

Λίγα χρόνια αργότερα, σε μια προσπάθειά του να εξηγήσει και να επανερμηνεύσει την προσέγγισή του, ο Hayes φαίνεται να μετατοπίζεται από την προγενέστερη θέση του αναφορικά με την έννοια της ισορροπίας στον Keynes. Συγκεκριμένα, προσπαθεί να εξηγήσει τον τρόπο καθορισμού της απασχόλησης μέσα από το *κεϋνσιανό* πλαίσιο ισορροπίας, χωρίς να αφήνει – πλέον – χώρο στην υπόθεση των εκπληρωμένων προσδοκιών: «Η τιμή ισορροπίας του προϊόντος κάθε κλάδου η οποία αντιστοιχεί στην σημερινή συνολική απασχόληση,

καθορίζεται σήμερα, ως η τιμή η οποία εκκαθαρίζει τις προσφορές των εργοδοτών και τις ζητήσεις των εμπόρων, οι οποίες συμφωνούνται να παραδοθούν σε μελλοντικές αγορές, που θα ισχύουν μετά το τέλος της τρέχουσας περιόδου παραγωγής» (Hayes 2012: 24). Σύμφωνα με το τελευταίο παράθεμα, το ενδεχόμενο των ανεκπλήρωτων προσδοκιών είναι υπαρκτό, αλλά δεν είναι η βραχυχρόνια απογοήτευση των εργοδοτών αυτή που καθορίζει την απασχόληση όσο η μακροχρόνια προοπτική της οικονομίας.

6. Επίλογος

Η ΓΘ δεν είναι γραμμένη ως εγχειρίδιο και η ανάπτυξη της θεματολογίας της δεν ακολουθεί την τυπική γραμμική βαθμιαία παρουσίαση. Αρκετές προωθούμενες και δυσνόητες ιδέες σχολιάζονται νωρίς, αν και στη συνέχεια βρίσκουν τη θέση τους και το κρίσιμο μέγεθός τους, καθώς οι ιδέες του Keynes ξεδιπλώνονται μέσα στην πολυπλοκότητά τους. Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνείας, ο Togati (1998) παρατηρεί ότι ο χρόνος στον Keynes είναι δομικά δεμένος και αποτελεί στοιχειώδη παράμετρο της παρουσίας του υλικού που πραγματεύεται: «Ο χρόνος είναι ένα δομικό και βασικό στοιχείο της ανάλυσης που πρέπει να ληφθεί υπόψη από την αρχή» (Togati 1998: 60). Κατά συνέπεια, η ΓΘ δεν ακολουθεί τον τρόπο μιας τυπικής παρουσίας κατά την οποία στα πρώτα κεφάλαια η ανάλυση παραμένει σε ένα στατικό πλαίσιο και βαθμιαία μετατρέπεται σε δυναμική ή εξελικτική. Στον Keynes ο χρόνος δηλώνει την παρουσία του μέσα από τις ίδιες τις έννοιες και όχι από τη χρήση τους.

Ορισμένες από τις βασικές παραμέτρους της κεϋνσιανής σκέψης στις οποίες ο χρόνος εκδηλώνεται όντας σύμφυτος με τις χρησιμοποιούμενες έννοιες, συναντώνται διάσπαρτα σε διάφορα ημιτελή αποσπάσματα του μαρξικού έργου. Στο δυναμικό χαρακτήρα των οικονομικών κατηγοριών του Keynes είναι πιθανό να οφείλεται και η πρώιμη θετική υποδοχή της ΓΘ από μία σειρά ριζοσπαστών στοχαστών της εποχής. Βέβαια, η διαρκής έρευνα των επιδιώξεων του μαρτυρά ότι η συζήτηση αναφορικά με την πολιτική πρόταση του Keynes παραμένει ανοιχτή. Ανεξαρτήτως όμως των εκατέρωθεν βάσιμων διαφωνιών για την πολιτική ταυτότητα του βρετανού στοχαστή, η ΓΘ μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο ως συνομιλία με την κλασική και τη ριζοσπαστική πολιτική οικονομία, καθώς εγκολπώνει τα δυναμικά στοιχεία τους. Το ζήτημα του χρόνου που αγκαλιάζει το σύνολο της προβληματικής της ΓΘ και η πραγμάτευσή του από τον Keynes αποτελεί ένα από τα κλειδιά για την κατανόηση της θεωρίας του και της κριτικής του στάσης απέναντι στο νεοκλασικό δογματισμό.

Βιβλιογραφία

Αγγελόπουλος Α. 1959. *Οικονομικές Απόψεις, 1946-1958* [αναδημοσίευση στα ελληνικά του 1953, *Planisme et progrès social*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, p. 404], Αθήνα: Εκδόσεις Δίφρος.

Backhouse R. & Bateman B. 2011. *Capitalist revolutionary: John Maynard Keynes*, Cambridge MA: Harvard University Press.

Chick V. 1983. *Macroeconomics after Keynes: A reconsideration of the General Theory*, Cambridge Mass.: MIT Press.

Chick V. 1985. «Time and the wage-unit in Keynes's method», στο Lawson T. & Pesaran H. (επιμ.), *Keynes' economics: Methodological issues*, London: Croom Helm, 195-208.

Chick V. 2004. «On open systems», *Revista de Economia Politica (Brazilian Journal of Political Economy)* 24 (1): 3-16.

Dow S.C. 2010. «Was there a (methodological) Keynesian revolution?», στο Dimand R. W., Mundell R. A. & Vercelli A. (επιμ.), *Keynes's General Theory after seventy years*, London, UK: Palgrave Macmillan: 268-286.

Dutt A.K. 2005. «Robinson, history and equilibrium», στο Gibson B. (επιμ.), *Joan Robinson's economics: A centennial celebration*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing: 123-172.

Fan-Hung 1939. «Keynes and Marx on the theory of capital accumulation, money and interest», *Review of Economic Studies* 7: 28-41.

Fuller E.W. 2019. «Was Keynes a socialist?», *Cambridge Journal of Economics* 43 (6): 1653-1682.

Garrone G. & Marchionatti R. 2009. «The role of econometric method in economic analysis. A reassessment of the Keynes-Tinbergen debate, 1938-43», στο Arena R., Dow S. & Klaes M. (επιμ.), *Open economics: Economics in relation to other disciplines*, London: Routledge: 148-172.

Hayes M.G. 2006. *The economics of Keynes: A new guide to The General Theory*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Hayes M.G. 2012. «The General Theory: A neglected work?», στο Jespersen J. & Madsen M.O. (επιμ.) *Keynes's General Theory for today: Contemporary perspectives*, Cheltenham UK: Edward Elgar Publishing: 15-28.

Howard M.C. & King J.E. 1992. *A history of Marxian economics, 1929-1990*, vol. II, London: Macmillan.

Jespersen J. & Madsen M.O. 2012. «Keynes's early cognition of the concept of time», στο Jespersen J. & Madsen M.O. (επιμ.), *Keynes's General Theory for today: Contemporary perspectives*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing: 98-102.

Keynes J.M. 1923/1971. «A tract on monetary reform», στο Johnson E. & Moggridge D. (επιμ.), *The collected writings of John Maynard Keynes* vol. IV, Cambridge: Cambridge University Press.

Keynes J.M. 1932/1989. «Keynes's 1932 lectures», στο Rymes T. (επιμ.), *Keynes's lectures, 1932-35: Notes of a representative student*, London: The Macmillan Press: 47-84.

Keynes J.M. 1935/1973. «Comments on D.H.R.'s criticisms», στο Johnson E. & Moggridge D. (επιμ.), *The General Theory and after, part I: Preparation, The collected writings of John Maynard Keynes*, vol. XIII, Cambridge: Cambridge University Press: 512-520.

Keynes J.M. 1936/2001. *Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος*, Ψαλιδόπουλος Μ. (επιμ.), Αθανασίου Θ. (μτφρ.), Αθήνα: Παπαζήσης.

Keynes J.M. 1937. «The general theory of employment», *The Quarterly Journal of Economics* 51 (2): 209-223.

Keynes J.M. 1982/2012. «Social, political and literary writings» στο Robinson A. & Moggridge D. (επιμ.), *The collected writings of John Maynard Keynes*, vol. XXVIII, Cambridge: Cambridge University Press.

Madsen M. O. 2017. «An anatomy of the concept of time in Maynard Keynes», *Economics World* 5 (2): 146-153.

Madsen M. O. 2020. «Understanding the temporal in economics», *Working Paper Series* No. 6, Alborg University Business School: 1-12.

Marx K. 1894/1978. *Το Κεφάλαιο* τόμος III, Μαυρομάτης Π. (μεταφρ.), Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Missos V. 2017. «Marshall on Time and Mathematical Analysis», *Æconomia* 7 (1): 61-86.

Missos V. 2020. «Mathematical analysis as a source of mainstream economic ideology», *Economic Thought* 9 (1): 72-95.

O'Donell R.M. 1989. *Keynes: Philosophy, economics and politics*, New York: Palgrave Macmillan.

Raico R. 1997. «Keynes and the Reds», *The Free Market*, issue 15, no. 4, Mises Institute. <https://mises.org/library/keynes-and-reds-0>

Robinson J. 1966. *An essay on Marxian economics*, 2nd edition, London: Macmillan.

Shackle G.L.S. 1972. *Epistemics and economics: A critique of economic doctrines*, New Brunswick NJ, USA: Transaction Publishers.

Skidelsky R. 2009. *Keynes: Return of the master*, New York: Public Affairs.

Strachey J. 1938. «Mr. J.M. Keynes and the falling rate of profit», *Modern Quarterly* vol. I: 337-347.

Togati T.D. 1998. *Keynes and the neoclassical synthesis: Einsteinian versus Newtonian macroeconomics*, London, UK: Routledge.

Τσουλφίδης Λ. 2004. *Ιστορία οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε crisis (λατ., αγγλ. & ισπ.), crise (γαλλ.) και crisi (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (iudicium, judgement, jugement, juicio, giudizio για την «κρίση» και crisis, crise, crisi για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαίως ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

